

CSONGRÁD MEGYE MŰVELÉSI ÁGANKÉNTI MEGOSZLÁSÁNAK ALAKULÁSA A XIX. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL NAPJAINKIG

Írta: MOHOLI KÁROLY

Bevezetés

Csongrád megye a Tisza két oldalán fekvő jellegzetes alföldi terület. Síkság, de nyugati és keleti fele között a felszín kialakulásában és a térszíni formákban lényeges különbségek vannak. A Tiszától keletre fekvő táj, a tiszai ártér, a Kurca, Veker, Kórógy által határolt egykori vízivilág, valamint a Marostól délre fekvő terület, csaknem teljesen lapályi. A megye keleti részén azonban a sima felszínt már gyakran szakítják meg kisebb kiemelkedések, amelyek a Tisza és a Maros parti dűnéiből erednek és 93–98 m-re emelkednek. A Hódmezővásárhely–Orosháza közötti vasútvonaltól keletre a térszín meglehetősen egyenletes, csupán néhány méteres helyi szintkülönbségek adódnak. A kelet felé emelkedő térszín a Maros hordaléklejtőin éri el a legnagyobb magasságot (96–99 m). Kiemelkedő morfológiai részlet még a Tisza–Maros szögben fekvő 90 m magas szőregi löszdomb.

A megye nyugati oldalán már a délkelet-kiskunsági tájra jellemző változatosabb domborzati viszonyok vannak. A terület nyugatról és északról a Tisza felé lejt. A csekély szintkülönbségek mellett gyakoriak a buckasorok, közben összefüggő laposorozatok, semlyékek, szikes tómedencék, másutt kisebb völgyek, apró hágók. A mai táj legjellemzőbb formái a futóhomok buckák és a sok mésziszapot rejtő semlyékek. Az északnyugati–délkelet irányban húzódó 2–4 m magas buckavonulatokat a rohamokban fújó közép-erős szél fokozatosan hozta létre. Köztük gyakoriak a lefolyástalan semlyékek. A homokbuckák magassága a néhány decimétertől az 1 m-ig, ritkán 2–4 m-ig terjed, és területük 1–2 km-t érhet el. E viszonylag változatos térszínnel adódó mikorelif különbségek érdekesen hatnak a mezőgazdasági termesztésre, és különösen a gyümölcsösök számára biztosítanak kedvező feltételeket.

Csongrád megye felszíni viszonyainak alakításában különösen a múlt században igen erős szerepet játszott az ember. A folyószabályozások révén lényegesen emelkedett a szántóterület, míg a Duna–Tisza közén a homok megkötésével a szőlők és gyümölcsösök kiterjedése növekedett.

A Tiszántúlon a mindinkább belterjesedő mezőgazdaság fokozott mértékben számolta fel az egykori legelőket. A Duna–Tisza közén az erdősítés vált nagyobb jelentőségűvé és átalakította a táj képét.

A megye éghajlati szempontból meglehetősen szélsőséges. Bár évi középhőmérséklete magas (Szegeden 11,3 C°), nagy az ingadozás a tél és a nyár, valamint a nappalok és éjszék között (az évi átlagkilengés 22–23 C°). A me-

leg nyarat (július 22,7 C°), enyhe tél (−1 C°) követi. Jellemző, hogy a gyümölcsösökben 3–4 évenként mutatkozik fagykár. Pusztító hatás azonban csak a második-harmadik fagykáros esztendőben van.

A kedvezőtlen hatások mellett a 2000 órát meghaladó magas napfénytartam és a 3200 C° felett levő hőösszeg igen előnyösen hat elsősorban a gyümölcsstermesztésre, de kedvező hatás mutatkozik a szántóföldi növények fejlődésében, a vetőmagvak csíráképességének magas százalékában.

A világos színű talajokon jól érvényesül a napsütéses órákban nem szereplő szórt fény hatása. Itt-ott a tagoltabb domborzat mikroklimatikus előnye is kimutatható.

Az évi csapadékmennyiség 50 éves átlaga (586 mm) viszonylag kedvező képet mutat, de az előforduló nagy ingadozások elsősorban a szántóföldi növénytermesztésre hatnak károsan. A 320 mm-es nyári csapadékkal nem minden évben számolhatunk és éppen ezért az öntözéses gazdálkodás kiterjesztése fontos feladatként jelentkezik. Valamivel kedvezőbb a helyzet a gyümölcsstermesztés terén. A jó talajviszonyok mellett a gyümölcsfák a nyári szárazság idején még az alsóbb szintekből is táplálkozhatnak és csak a hosszabb ideig tartó alacsony relatív páratartalom és a csekély felhőzet hat kedvezőtlenül.

A Duna–Tisza között a kötetlen homokterületeken a felszíni formák kialakításában fontos szerepet játszott a szél. A szőlők, gyümölcsösök létesítésével, az erdőterületek kiterjesztésével a pusztító hatását jórészt sikerült fékezni. A viharos áprilisi szél azonban a humuszban szegény homokon sok szélbarázdát fúj és a vetésekben gyakran kárt okoz. E tavaszi szelek hozzájárulnak a talaj gyors kiszáradásához és így különösen a szántóföldi növénytermesztésre hatnak károsan. A leggyakoribbak a déli, északi, majd a nyugati és keleti szelek következnek.

A megye vízrajzi viszonyait elsősorban a fővízgyűjtő Tisza határozza meg. Ehhez csatlakozik a Hármaskörös és a Maros, valamint az időszakos vízállású Kurca a Kórógyal és a Vekerrel, továbbá a Szárazér. A Duna–Tisza között a Matyér, Domaszéki-, Dorozsma-, Majsai-, Algyői főcsatorna és a Dongér a legnagyobb vízlevezető (1. ábra).

Az öntözéses gazdálkodás kiterjesztése szempontjából a legfőbb vízbázis a Tisza. Vízhozama azonban nagyon ingadozik (100–2500 m³), ennek következtében nem mindig biztosít a meglevő öntözőrendszerek számára elegendő vizet. A Maros vízmennyisége (22–1400 m³) mégjobban változó és éppen a fő öntözési időszakban nem kielégítő. Ennek ellenére a jövőben is e két alapra kell az öntözéses gazdálkodást továbbfejlesztetni, elsősorban a meglevő öntözőrendszerek helyes kihasználásával. Fontos szerepet tölt be Szentés környékén a Kurca és a Kórógy, melyek vizét főleg a kertgazdálkodásban hasznosítják.

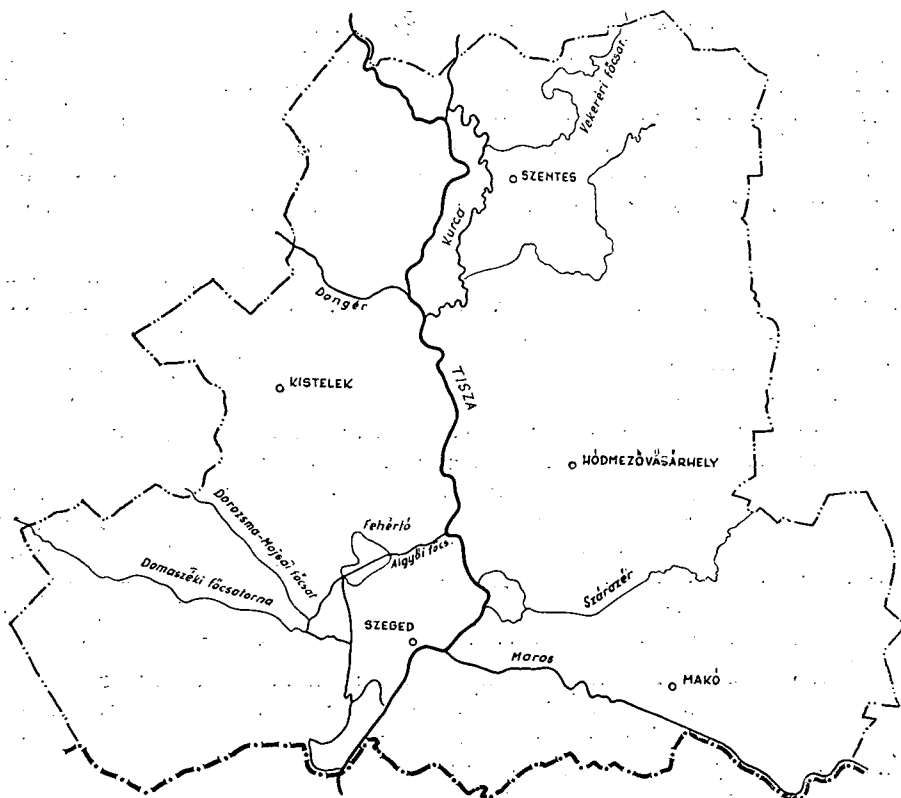
A Duna–Tisza köze homokos részein a belvízlevezető csatornáknak van nagyobb szerepük. Ez a rendszer elsősorban a felesleges vizek levezetésére szolgál, de egyrésze zsilipekkel való visszatartás révén semlyékek öntözésére is felhasználható. Így itt a szénatermés növelése segíthető elő.

Öntözőberendezéssel ellátott és ténylegesen öntözött terület az utóbbi években az alábbiak szerint alakult [1]:

	Öntözőberendezéssel ellátott	Ténylegesen öntözött	
1957	16 699 kat. hold	10 301 kat. hold	61%
1958	17 600 „ „	9 826 „ „	56%
1959	17 577 „ „	9 287 „ „	53%
1960	18 798 „ „	11 363 „ „	60%

A fenti táblázat azt mutatja, hogy a megépített öntözőrendszerek maximálisan csak 61%-ban vannak kihasználva. Ez bizonyos mértékben a monokulturális rizstermesztéssel függ össze, mert a rizs az átlagos szántóföldi víz-igény többszörösét fogyasztja.

A talaj vízsztintje a Duna–Tisza közti hátságon szoros kapcsolatban van a domborzat felszínével. A viszonylag magas talajvízszint teszi lehetővé, hogy a kiemelkedőbb helyeken is lehetséges eredményes gyümölcsstermesztés. Az alacsonyabb részekben viszont a felszínhez közel fekvő talajvíz elősegíti a szikesedést. A megye keleti felében a talajvízszint alacsonyabban van, de a talaj-

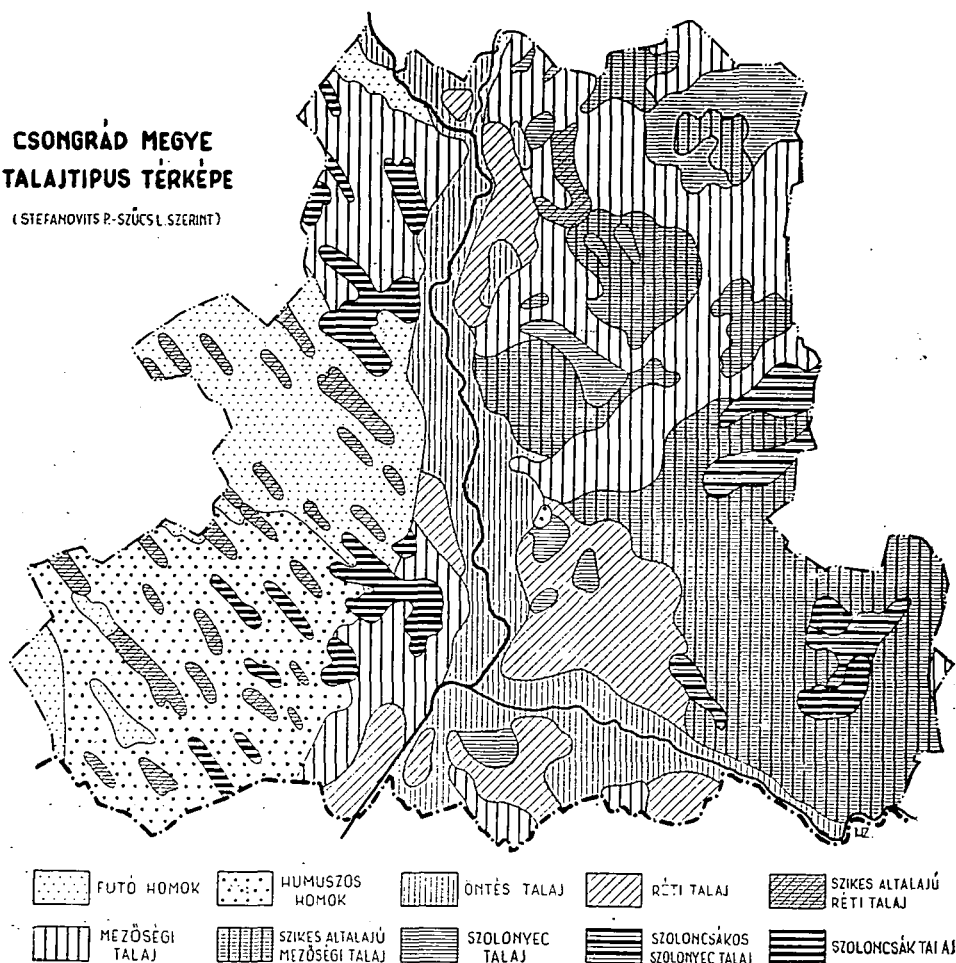
1. ábra

viszonyokkal kapcsolatos kapilláris vízemelőkésség jó, így a változatos növénytermesztést ez a tényező nem befolyásolja kedvezőtlenül.

Területünk túlnyomó részét mezősegi talaj fedi. Ilyen borítja a tiszántúli löszterületeket, a Duna–Tisza köze keleti szélét. A sötétbarna majdnem fekete

CSONGRÁD MEGYE TALAJTÍPUS TÉRKEPE

(STEFANOVITS P.-SZÜCS L. SZERINT)

2. ábra

színű felszín réteg 5–6% humuszt tartalmaz. Az alatta fekvő lösz sárgás színű, kisebb humusztartalmú. A csekély szintkülönbségű terepmélyedésekben szerkezetes mészszegény szikesek vannak.

A folyók mentén levő nagyterjedésű fiatalabb ártéri képződmények mezősegi jellege még nem alakult ki teljesen (2. ábra).

A Duna–Tisza közötti területet legnagyobb részben kötött homok borítja. A 2–3% humusztartalmú talaj jórésze még nem mutat kifejezett szer-

kezetes sajátságot, de a mezősegi jellegű homokok felé sok átmenet található. A homoktalajok szerves anyagban való szegénysége napjainkban felette erősen mutatkozik és a gyümölcs-, szőlőkultúra kiterjesztését akadályozza. Mezősegi értéküket a humusztartalom határozza meg. A megye területén napjainkban folyó és a közeljövőben még nagyobb mértékben megvalósítandó homoki gyümölcskultúrának elsősorban a szerves anyagokban gazdagabb homokokat kell felhasználni. Ezek feltárása és területenkénti részletes értékelése még hiányzik, de megoldása fontos feladatként jelentkezik.

A mezőgazdasági kultúrterület fejlődése a XIX. században

A XIX. század gazdasági életére jellemző volt a mezőgazdaság fokozatos előrehaladása elsősorban a művelésre befogott területek növelésével. A század első felében országszerte növekedtek a szántóterületek és ezen főleg a gabonatermesztés hódított egyre nagyobb teret. Ebben az időben kedvezően érvényesült a mind jobban fokozódó gabonakonjunktúra. A vízi szállítás lehetővé tette az ország határaitól távolfekvő piacok elérését is. Ezzel párhuzamosan azonban a magyar mezőgazdaság egyre erősebben vált az európai tőkés országok függvényévé. Bár kezdetét vette a mezőgazdaság fellendülése mégsem keletkezett a mezőgazdasági termelésből számottevő tőke, és nem növekedett a belterjesség, mert a földbirtokosok újabb területek bevonására törekedtek. Így a század első felére az egyoldalú gabonatermesztés felfutása és a legelőterületek növekedése volt jellemző. A gabona vetésterülete elsősorban a községekhez közel fekvő részekben, továbbá a vízi szállítás útvonalai mentén növekedett nagymértékben. A gyenge minőségű, másrészt a településektől távol fekvő területek legelőkké váltak. Így a mezőgazdaságunkat Európa más országához viszonyítva a fokozott külterjesség jellemezte. A kialakult nagy földesúri birtokok általában tőkeszegények voltak. Ez alól országos viszonylatban is csak csekély kivétel akadt. A feudális jellegű magyar mezőgazdaság egyáltalában nem vonzotta a külföldi tőkebefektetést, így a külterjes művelési ágak hosszú időn át megmaradtak.

A század közepétől kezdve pedig a gabonakereskedelem révén kialakult hazai tőke elsősorban az ipar fejlesztésére hatott kedvezően. Ez az eredmény visszahatott a mezőgazdaságra is. A gipjúipar mellett meginduló egyéb textilipari ágak, továbbá az élelmiszeripar kibontakozása a szántóterület további növekedése mellett most már az ipari növények termesztésével a belterjesség irányába is elmozdult.

A művelési ágak nagyarányú változásában jelentősen közrejátszott a Tisza szabályozása és az ezzel kapcsolatban megindult ármentesítés. A kedvező fekvésű magas humusztartalmú ármentesített területek rövidesen eke alá kerültek, és így a szántóterület tovább növekedett.

Erre az időre esett a Duna–Tisza köze homokterületeinek nagyarányú megkötése. A mozgó homokon a feudális gazdálkodás nem sok reményt keltett. A homokterületek nagyrésze az óriási kiterjedésű városok tulajdonában voltak. Csongrád megye homokjain Szeged, Csongrád és Kecskemét osztozott. A városokból kirajzó és kedvezményekkel csalogatott parasztság szívós munkával hozzálátott a homok megkötéséhez és virágzó gyümölcs- és szőlőkultú-

rát létesített. A szőlő telepítésekre kedvezően hatott, hogy kezdetben az eddig kihasználatlan homokterületeket pl. Széged városa ingyen juttatta az igénylőknek, másrészt a XIX. század végén a filoxera elpusztította a kötött talajon levő szőlőket és így az új telepítések főleg homokon létesültek.

A homokmegkötésben fontos szerep jutott az erdősítésnek. Bár a megye országos viszonylatban ma is a leggyengébben erdősültek közé tartozik (4,41⁰/₀, összesen 32 732 kat. hold). A meglevő erdők 92⁰/₀-a homokra, illetőleg az árterre jut.

A XIX. század második felében a mezőgazdaság fejlődését előmozdította a gyorsütemben kiépülő vasúthálózat is. Ezzel kapcsolatban a belterjesség elsősorban ott növekedett, ahol a vasúti szállítás könnyen elérhető közelségbe hozta a piacokat. Így a szántóterületek növekedése mellett főleg a vetésterületek változatossága ért el nagy fejlődést. A jóminőségű kötött talajokon egyre nagyobb mértékben termesztették a kendert, cukorrépát, vöröshagymát. A belterjes állattenyésztés pedig a takarmánynövények térhódítását tette szükségessé. Így megyénk területén nagyarányokban bontakozott ki a kukorica, burgonya, lucerna, zab és búkköny termesztése.

A mezőgazdasági termelés istállózó állattenyésztéssel való kibővítése már fokozott talajerőgazdálkodást, jobb vetésforgók alkalmazását tette lehetővé. A fejlődés azonban koránt sem volt zavartalan. A jóval olcsóbb amerikai búza fokozatosan kiszorította a magyar gabonát az európai piacokról és az ezzel kapcsolatban fellépő agrárválság a hetvenes évektől kezdve mintegy húsz évig tartott. Csaknem ugyanebben az időben érte más vonatkozásban is válság a magyar mezőgazdaságot. A tengerentúli olcsó gyapot beözönlése erősen visszavetette a kender és lentermesztést. Hasonló módon hatott az ausztráliai gyapjú a juhtenyésztésre. A kitűnő minőségű mezőszégi talajokon csökkent a kender vetésterülete, másutt megcsappant a juhállomány. Így a század végén az Európa szerte egyre erősebben mutatkozó agrárválság károsan hatott a fejlődésben levő magyar mezőgazdaságra.

Megyénk területén ez az időszak a mezőgazdaság belterjessé válásának kezdeti időszaka. A szántóföld növekedése mellett a vetésterület fokozottan sokrétűvé vált, de az ipari és kereskedelmi növények a gabonafélék és kukorica mellett mégsem tudtak nagyobb teret hódítani (3–5⁰/₀).

Ez az időszak azonban a mezőgazdaság további fejlődése szempontjából fontos. Megyénk területén kialakul néhány nagy múlttal rendelkező speciális zöldségféle szántóföldi növénytermesztése. Makó, Csanádpalota, Pitvaros környékén a hagymát, Széged határában a fekete földeken a paprikát, míg Szentés és Csongrád jóminőségű mezőszégi talajain zöldségféléket termesztenek. Rövid idő alatt egyre emelkedő terméseredményekkel a hagyma és a paprika az ország határain túl ismertté válik. Jelentős exporttételként szerepelt az európai piacokon.

Ezzel egyidőben nagyobb arányú változás következik be a homokterületeken is. A szőlő- és gyümölcstermesztés országos viszonylatban kezd ismertté válni, de gyümölcsből még koránt sem értük el az akkori európai szintet. Így csupán a jóminőségű homoki borok jutottak külföldre.

A művelési ágak szerinti megoszlás fejlődése és kapcsolata a településviszonyokkal

A műveléságankénti megoszlás széleskörű folyamata a XIX. század végére már nagy vonalakban lezárult. Az erőteljes fejlődés mint említettük, elsősorban a folyószabályozások és ármentesítések által érintett területeken, valamint a Duna–Tisza köze homokján következett be. Az előbbi vonatkozásokban főleg a szántók és legelők, míg az utóbbi esetben a szőlők és gyümölcsösök kiterjedése növekedett.

A megyére vonatkozó átlagos adatoktól való nagyobb eltérés elsősorban a talajviszonyok különbözőségéből adódott. Az ármentesítések révén bevont új területek alacsonyabb fekvésű helyein hamarosan megindult a szikesedés folyamata és ennek következtében egy-egy község határán belül szikes legelők keletkeztek. Viszonylag növekedett a rét és legelő az egykori árterületeken. Ugyanakkor csökkent a földadó alá nem eső területek kiterjedése a homokon és az ártéren egyaránt.

Azokon a helyeken, ahol zöldségtermesztés nagyobb arányú fejlődése bontakozott ki, egyre jobban növekedett a kert részaránya. Ez a tény azonban a statisztikai táblázatok adataiban nem mindenütt jutott kifejezésre, mert a zöldségtermesztés kertszerű keretek között (1–3 kat. holdas parcellákon) szántónak feltüntetett helyeken folyt. Ilyen eltolódások Szeged, Makó, Szent- és Csongrád környékén mutatkoztak. A művelési ágak változásában fontos szerepet töltött be az erdősítés. A homokon akác erdőket létesítettek, míg az ártéren a fűz, nyár és ritkán a tölgy hódított teret.

A statisztikai összehasonlítást bizonyos mértékben megnehezíti a közigazgatási egységek időközbeni eltolódása. Sok új község is keletkezett. Alapul azonban a jelenlegi terület szolgál, és a régebbi évjáratok adatai az akkori hovatartozásból kerültek át (2–3–4).

A megye művelési ágak szerinti megoszlása

Művelési ág	1895		1935		1957		1961	
	kh	%	kh	%	kh	%	kh	%
Összes ter.	748 466	100,00	742 647	100,00	740 708	100,00	740 786	100,00
Szántó	511 129	68,29	527 933	71,00	503 002	67,98	491 236	66,33
Kert	3 395	0,46	7 872	1,06	12 627	1,70	9 485	1,28
Gyümölcsös	—	—	—	—	—	—	8 751	1,18
Szőlő	16 012	2,15	18 748	2,52	18 360	2,47	18 741	2,53
Rét	48 756	6,52	38 097	5,31	29 456	3,95	26 377	3,53
Legelő	110 916	14,75	77 884	10,48	81 468	10,98	80 047	10,80
Erdő	14 908	2,00	18 730	2,52	27 135	3,62	32 732	4,41
Nádas	2 521	0,35	2 032	0,27	1 381	0,20	1 581	0,22
Fanet	40 829	5,46	51 371	6,90	67 279	9,10	71 836	9,72

A művelési ágak változása szoros kapcsolatba került a településviszonyokkal. Közismert tény, hogy az alföldi tanyatelepülések kezdeti időszaka a XVIII. század. Ha azonban a tanyatelepülések számszerű adatait és a keletkezési

időt vizsgáljuk, úgy határozottan megállapítható, hogy a Duna—Tisza közén, de a megye egyéb részén sokkal nagyobb számban vannak tanyák a XIX. század második feléből, sőt a XX. századból, mint a korábbi időkben.

A tanyatelepülések nagyarányú növekedése tehát éppen a tőkés mezőgazdaság kialakulásával párhuzamos. Megjegyzendő azonban, hogy a homokterületeinken főleg 5—10 kat. holdas törpebirtokok alakultak ki, míg a tiszántúli kötött talajokon ennél nagyobb területi egységeken középparaszti, sőt a kapitalizálódás előrehaladásával sok helyen a 20—50 kat. holdas, sőt ennél nagyobb birtokokon létesültek tanyák.

A városokból kiözönlő lakosság kétségtelenül megváltoztatta a művelési ágak eddigi megoszlását, növekedtek a viszonylag belterjesebb üzemágak, de ugyanakkor létrejött egy rendkívül laza településhálózat, távol az utaktól és minden kulturális fejlődési lehetőségtől, mely főleg a későbbi évtizedekben mutatta megkáros hatását.

A XIX. században az óriási kiterjedésű határral rendelkező városok mezőgazdasági fejlődésének egyik alapját a tanyástelepülések számbeli növekedésében látták — mondván a megművelendő területhez közeljutott parasztság — a mezőgazdasági termeléshez jobb feltételeket teremthet. Ezzel ellentétes vélemények is voltak. Kecskeméten a városi előjáróság a XIX. század első felében ellenezte az állandó jellegű tanyánlakást, mégis ez a jelenség az ötvenes évektől kezdve állandósult. Ha a kérdést alaposabban vizsgáljuk, úgy a tanyástelepüléseknek a homokon néhány kedvező jelét is felfedhetjük, de az egész mezőgazdaság távolabbi fejlesztésének perspektívájában nézve már akkor elhibázott lépés volt a települések ilyen irányba való terelése. A homok megkötésében a helyszínen levő parasztság kétségtelenül nagyobb aktivitást fejthetett ki, de mert mindentől el volt zárva, ezzel a fejlődési köre lényegében bezárult.

Ebben az időben a nagyhatáru városok még hátráltatták az új településközpontok kialakulását, mert ezek függetlenné válva elszakadtak volna a várostól. Természetesen a közelmúltban már több tanyaközpont létesült, melyek a későbbi közigazgatási rendezés során az új községek alapjaivá váltak. Történeti szempontból vizsgálva könnyen megállapítható, hogy a központok legnagyobb része a XX. század első évtizedeiben, vagy később keletkezett, és egyes kedvező fekvésű helyektől eltekintve igen lassan fejlődött.

Arra vonatkozólag, hogy a nagykiterjedésű határral rendelkező városok a XIX. század végén sőt a XX. században is a tanyástelepülések további kiterjesztése mellett foglaltak állást, álljon példaként Szeged külterületi építkezésének rendje. A kiadott rendeletek körülírták, hogy a körtöltésen kívül fekvő helyeken mekkora az a telekegység, melyen lakóház épülhet. A telkek terjedelme a város központi magvától kiindulva fokozatosan növekedett. Legkisebb volt a város körüli feketeföldéken, míg a legnagyobb a messze fekvő homok területeken.

Az építkezési szabályrendeletek a belterületi építkezéseknél mindenkor megkívánták a mérnöki hivatal által jóváhagyott alap-, homlokzati-, és helyszínrajzot. Ezzel szemben a külterületeken ezek egyikét sem igényelték. Bejelentési kötelezettséggel tartoztak csupán a kapitányság nevére, dűlőre, helyszínrajzi számra, a földterület kiterjedésére és a létesítendő udvarra vonatkozólag. Az építkezés helyét az utaktól lépésekben vagy méterben kellett

megadni. Az építményre vonatkozó közvetlen bejelentés az épület hosszára, szélességére a falazat és a fedémzet minőségére vonatkozott.

Ez a könnyítés kétségtelenül hozzájárult a tanyatelepülések számszerű növekedéséhez. Méginkább elősegítette a szétszórt települést az 1886-ban kiadott „Szabályrendelet” [5]. A 13. § meghatározta a tanyák létesítéséhez szükséges legkisebb földterület kiterjedését. Ez a körtöltésen kívül fekvő fekete földeken általában 5 kat. hold, míg Szent-Mihályteleken és Röszkén; — ahol ebben az időben már a természetes fejlődés alapján kisebb települési mag kialakult —, 1 kat. hold volt. A kedvező fekvésű szatymazi homokterület is kivételt képezett, mert az itt létesült szőlőkben már 1 holdon is épülhetett lakóház. Ezzel szemben a távolabbi homoki szőlőkben csak 3 holdon, míg egyéb homokon 10 kat. hold volt a legkisebb telekegység.

Az egymástól távolra kerülő építkezések a szétszórt tanyatelepülések további elterjedését jelentették éppen a kapitalizmus erőteljesebb kibontakozásának idejében.

Az építkezésre engedélyezett telkek kiterjedésének meghatározása azonban korántsem jelentett szabályszerűséget a lakóépületek elhelyezkedésében. A szomszédtól való távolság a szőlőkben 20 m, a feketeföldeken és a homokon 30 m, az utaktól pedig 20 m. E táv határok megadása óriási lehetőséget adott a lakóházak szabálytalan elhelyezésére.

Az 1890-ben kiadott újabb szabályrendelet már kisebb területen való építkezést engedélyezett Szent-Mihályteleken és Röszkén (200 négyszögölön is lehetett építkezni) és ezzel mintegy hozzájárult, egy a város közvetlen közelében és egy távolabb (10 km) fekvő zárt település kibontakozásához [6].

Az előbbi rendeletet módosító 1896. évi kiegészítés Szatymazon, Domaszéken és a Feketeszél kapitányságokon megengedte az 1 kat. holdra való építkezést. Sőt ugyanezen területeken kivételképpen még 600 négyszögölön villaszerű építkezés is lehetővé vált. 1896-tól kezdve pedig valamennyi szőlőterületen 2 kat. hold már elegendő volt tanyatelepülés létesítéséhez.

A fenti rendeletekkel nyomon követhető az apróbb parcellákra való tagolódás és ezzel kapcsolatban a művelési ágak változása. A homokon a tanya mellett 0,5–1 kh szőlő, kert létesült, továbbá az állattenyésztés számára nagy kiterjedésű esetleg ideiglenes kerítéssel ellátott udvar.

A művelési ágak így kis parcellákon belül jelentős változást szenvedtek. Különösen nagy problémát okoz ez napjainkban a szőlő és gyümölcsösök egységes profilja kialakításában. Pl. a művelési ágak tekintetében nagyon széttagolt Szatymazon 0,5–1–2 kat. holdas szőlő és gyümölcsös parcellák százai váltogatják egymást szántókkal. Az egységesítést még sokszor az is megnehezíti, hogy nemcsak a sortávolság változó, hanem a sorok iránya sem egyezik.

A később kiadott rendeletek tovább csökkentették a beépíthető telkek kiterjedését, de még a fő közlekedési utak mentén sem határozták meg, hogy valóban hova kell építeni a lakóházakat. Így pl. az 1940-ben kiadott belügyminiszteri rendelet csak azt szabta meg, hogy pl. az 5. országos főútvonaltól 100 m távolságig nem szabad építkezni. Ez az eredménye azután annak, hogy az úttal párhuzamosan elhelyezkedő korábbi épületek közvetlen az út mentén, míg a később létesültek 100 méterrel távolabb vannak [7].

Közvetlen az első világháborút megelőző időktől kezdve mind erősebben bontakozott ki az akkori közlekedési viszonyoknak megfelelő fő útvonalakról könnyen elérhető területeken a tanyaközpontok létesítése. A társadalmi

és gazdasági szükségszerűség a fokozott önállóságot ugyan már régóta megkövetelte, mégis a nagyhatárú városok — Szeged, Hódmezővásárhely — a központi településtől akár 25—40 km (Csengele tanyaközpont 40 km volt a várostól)-re fekvő külterületeket is központilag vezették (az adóhivatalok Szegeden voltak). Egyébként a tanyaközpontba való települést határozottan senki sem irányította. Ennek megfelelően az átalakulás lassú volt, a tanyaközpontok lélekszáma alig növekedett. A fejlődés útja csak a felszabadulás után változott meg, amikor az 1950. évi közigazgatási rendelkezés során az új községek létesítésével a további tanyatelepüléseknek gátat vetettek.

A téma latolgatása elvezet napjaink települési és művelési ág változásainak problémáihoz. Felmerül az a kérdés, vajon milyen új mezőgazdasági települési típus teszi lehetővé a művelési ágak korszerű megváltoztatását és a termelés belterjes irányba való haladását.

Véleményem szerint a 9—12 ezer kat. hold határú, 4—6 ezer főt számláló új mezőgazdasági településekben még a jelenlegi közlekedési hálózat figyelembevételével is könnyen megoldható ez a feladat. Ebben az esetben a települési központtól a határ legtávolabbi pontjai sem kerülnek 4—5 km-nél nagyobb távolságra. Ezeken belül pedig bármely belterjes üzemág kibontakozásához lehetőség nyílik. A nagyüzemi táblás szántóföldi gazdálkodásban pedig ez a távolság egyáltalában nem jelent nehézséget.

A fent vázolt kiterjedésű és lakosságú mezőgazdasági jellegű települések kialakítása a megye területén jórésztben adott. A történelmi fejlődés során eddig kiépült tanyaközpontok általában alkalmasak a további fejlesztésre. Ahol azonban az új központok kijelölése még hiányzik, ott sürgősen meg kell állapítani, mert a mezőgazdaság szocialista fejlődése során a termelőszövetkezetek új elhelyezkedésében a későbbi fejlődést gátló körülmények adódhatnak. Napjainkban megyeszerte alakulnak a termelőszövetkezeti központok, mint a mezőgazdasági termelés üzemegységei. Itt nagyarányú építkezések folynak, kialakul egy majorsági központ, mely a foglalkoztatott mezőgazdasági munkásokra vonzó hatással lesz, különösen akkor, ha a termelőszövetkezeti központ a villamosítás során az eddiginél jóval nagyobb kulturális fejlődési lehetőségeket is biztosít.

Csongrád és Békés megye területén több helyen tapasztalható, hogy a 8—10 éve megalakult termelőszövetkezetek parasztsága szétszórtnan, gyakran más tulajdonában volt tanyákon él. Mivel ezen tanyák helyzete erősen függőben van, messzemenően romlásnak indultak, de eddig nem adódott mód arra, hogy a termelőszövetkezeti tag építsen, hiszen az új települési központ kijelölése még hiányzik. Éppen ezért az új mezőgazdasági települési központok megállapítása mielőbb megoldandó feladat, mert különben a későbbi fejlődést visszahúzó erők gátolhatják. Egyben nehézségek adódnak a művelésügyi viszonyok megváltoztatásában is.

Jelenlegi művelésügyi viszonyok

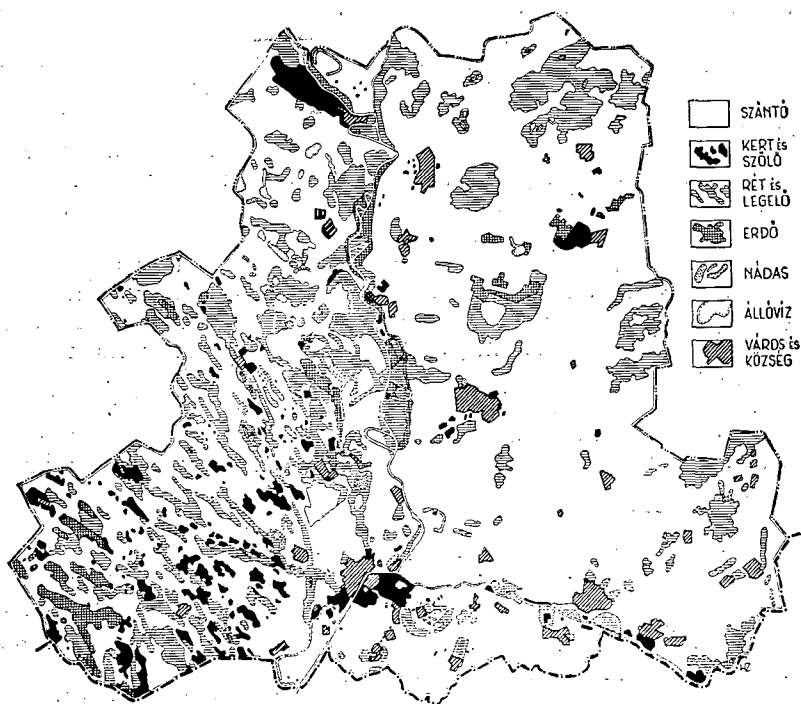
A művelési ágak jelenlegi megoszlása már jórésztben a múlt század végére kialakult. A későbbi évtizedekben viszonylag csekély változás következett. Éppen ezért ha a megye összterületét vizsgáljuk, és az 1895. évi adatokat hasonlítjuk össze a maival, úgy kis eltéréseket találunk. Ha azonban a talajviszonyoknak megfelelően kisebb egységeket elemezzünk, úgy már élesebb kü-

lönbségek adódnak. Jelentősebb változások a homokterületen következtek be. Itt a szántókon létesültek a belterjesebb üzemágak. Gyümölcsösöket, szőlőket telepítettek. Ez a szántó egész arányára nézve ugyan kis eltérést jelentett, de az utóbbiak területi részesedése mégis jelentősen növekedett. Ezzel párhuzamosan úgy a homokon, mint a tiszántúli kötött talajon a szántóföldi művelésre alkalmatlan helyek legelőkké váltak, míg máshol a kedvezőek eke alá kerültek. Ugyanekkor az eddig nem hasznosított homokterületeken nagyobb arányú erdőtelepítés történt. A megyében végbement művelésági fejlődést azonban csak úgy vizsgálhatjuk eredményesen, ha áganként vesszük a bekövetkezett változásokat.

A szántóterület fejlődése és jelenlegi elhelyezkedése

A rendelkezésre álló statisztikai adatokból világossá vált, hogy a kb. 500 ezer kat. hold szántó több mint 60 éve kialakult. Annak ellenére, hogy a szántó megoszlásában csekély változás következett be, mégis megváltozott, mert a vetésterület sokoldalúságával belterjesebbé vált. Az egységnyi szántóterület hozama megnövekedett.

A szántók összterületből való részesedése 1895-ben 68%-os volt. Az 1935. évi adatok szerint bizonyos mértékű művelésági átcsoportosítás következtében ez az arány 71%-ra emelkedett. Az átmeneti magas arány után azonban rövidesen helyreállt a régi állapot. Az 1957-ben 68%-os arány 1961-re 66%-ra

3. ábra.

csökkent, de még így is meghaladja az országos átlagot (57⁰/₀). A szántók elhelyezkedése a talajviszonyoknak megfelelően nagy eltérést mutat. A Duna—Tisza közén fekvő homokon 35—50⁰/₀-os, míg a Szeged környéki feketeföldeken 80—85⁰/₀-os az arány. Hasonlóan magas a szántóterület részesedése a megye egész tiszántúli részén. Különösen magas a Csanádi-lőszháton és Hódmezővásárhely környékén. Jóval alacsonyabb a szántó aránya a Szentese—Orosháza vonaltól északra fekvő területen. Itt a nagyobb kiterjedésű szikeseken ma elsősorban legelők vannak. Ezek azonban öntözéssel rizs és szálastakarmánynövények termesztésére alkalmasak. Cserebökénnyel határos hasonló jellegű részeket — Békés megyében — már a szarvasi öntözőrendszerhez kapcsolták és ma belterjesen hasznosítják.

Napjainkban a szántók részarányának további csökkenése várható, de a kertté és szőlővé való átalakulása során a viszonylag magas aránya még hosszú ideig fennmarad. Rövid időn belül határozottabb csökkenés elsősorban a homokon való szőlő és gyümölcsstelepitéssel következik be. A kötött területeken a megoszlás alig változik, csupán változatosabb növénytermesztéssel nyílik lehetőség a jobb kihasználásra (3. ábra).

A szántók minőségi elhelyezkedése szinte párhuzamot mutat a százalékos aránnyal. Ahol a szántó aránya a legmagasabb (80—85⁰/₀), a Csanádi-lőszháton, ott találhatók a legjobb minőségű talajok. Hasonlóan jóminőségű talajok vannak Hódmezővásárhely keleti felében, a Tisza mentén és Szentese határában. Leggyengébbek a szántók a megye nyugati peremén a Duna—Tisza közti hátság középső részén. Öttömös, Balástya nyugati felén, Csengele környékén csak 5 aranykorona tisztajövedelműek.

A kertek területi elhelyezkedése

A kertterület a vizsgált időszak alatt nagyarányú fejlődést mutat. Míg 1895-ben az országos átlag 1⁰/₀ volt, addig megyénkben ez csak 0,46⁰/₀ tett ki. Szélesebb kertkultúra a városok környékén bontakozott ki. Így a beépített területet gyümölcsöskertek vették körül Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Csongrádon. Szentese és Makó környékén pedig már ebben az időben zöldségtermesztő kertek voltak. Nagyon csekély volt a kertek aránya a homokon. A régi nyilvántartásokban csak a szőlő szerepelt és benne köztesként gyümölcsfák. A homok kertszerű művelése a zöldségtermesztés számára akkor még nem terjedt ki.

A Szentese környéki zöldségtermesztés 1875-ben kezdődött. Ekkor jelentek meg az első bolgár kertészek és hozzá kezdtek a sajátos árasztó öntözési termesztéshez. A Kurca vizének felhasználásával mindkét parton mintegy 60 kat. holdon létesítettek kerteket. Sajnos a bolgárok kezdeményezése hosszú ideig nem talált követőkre. Az itt élő parasztságunk még görcsösen ragaszkodott a megszokott termelési módhoz. Csak a 90-es évek elején akadtak vállalkozó magyar kertészek, — akik éveken át a bolgároknál dolgoztak és jól elsajátították a szakmát — a bolgár zöldségtermesztés követőiként. Rövidesen kibontakozott a később országos hírűvé vált Szentese környéki csemegepaprika, saláta és zöldborsótermesztés.

Csaknem azonos időben indult meg a Maros—Tisza szögben is a kertszerű növénytermesztés. A kedvező éghajlatot, a gyors tavaszi felmelegedést ige-

keztek kihasználni és a korai zöldségfélék termesztésében szép eredményeket értek el. A híressé vált saláta a nagykőrösinek versenytársává lett.

A nagyszerű talajviszonyok kedveztek a faiskolai kultúrának is. A Maros—Tisza szögben 1890 körül két Szeged—Alsóvárosi gazda alapította az első faiskolai telepet, melyet rövidesen többen követtek. Az itt kibontakozó faiskolai kultúra országos viszonylatban is figyelemreméltó. Ekkor alakultak meg a később országos hírűvé vált Cegléd környéki faiskolai telepek. A faiskolai telepítésekkel egyidőben bontakozott ki ezen a területen a rózsakertészet is [8].

A XX. század elején a kertek kiterjedése csak lassan emelkedett. Erősebb lendületet csak az első világháború után vett. Ekkor már nagyobb arányokban létesültek városkörnyéki zöldséges kertek és egyre többen telepítettek a szőlőktől független gyümölcsösöket.

1932-ben figyelemreméltó öntözéses kertészet létesült a Kurca vizének felhasználásával Derekegyházán. Mintegy 15 km csatornahálózat kiépítésével 360 kat. holdat vontak be a hajós permetező öntözésbe. Ez a létesítmény akkor országos viszonylatban is nagyon számottevő kezdeményezés volt.

1935-re (40 év alatt) a kertterület több mint kétszeresére (130%-al) növekedett. Ugyanezen idő alatt azonban az országos fejlődés is nagy volt és a kert 1,0%-os részesedéssel továbbra is az országos átlag alatt (1,4%) maradt. A következő időszak azonban a kertészet rohamosabb fejlődését eredményezte. 25 év alatt a kertterület ismét megkétszereződött. Ezzel a megyei átlag 1961-ben 2,46% lett és valamivel túlhaladta az országos (2,04%) eredményt.

1961-ben került sor először a kert gyűjtőfogalom alá eső területek szétválasztására, zöldségeskertre és gyümölcsösre. Így a különválasztás során a zöldségeskertek aránya viszonylagos visszaesést mutat (1,28%), azonban a gyümölcsösökkel együtt a fent ismertetett arányt adja.

A kertkultúra utóbbi két évtizedes növekedéséhez főleg a nagyvárosok melletti öntözött területek járultak hozzá. Különösen fejlett kertészet alakult Szeged és Szentés környékén. A homokon néhány zöldségféle kertszerű művelése mellett főleg az önálló gyümölcsösök kiterjedése emelkedett. A kertgazdálkodás fejlődésére hatott a Szegedi Konzervgyár nagy felvevőképesége. Itt ugyan megemlíthető, hogy a mai nagy kapacitását már főleg a szerződéses szántóföldi növénytermesztéssel elégítik ki.

A legértékesebb kerti talajok Szentés, Szeged, Makó és Hódmezővásárhely környékén vannak. Megemlíthető azonban, hogy a jóminőségű homokok bár aranykorona tisztajövedelmük csekélyebb, gyorsabb felmelegedésük következtében főleg a korai zöldségfélék termesztésében olykor eredményesebbek, mint a nehezebben felmelegedő egyéb mezővárosi talajok.

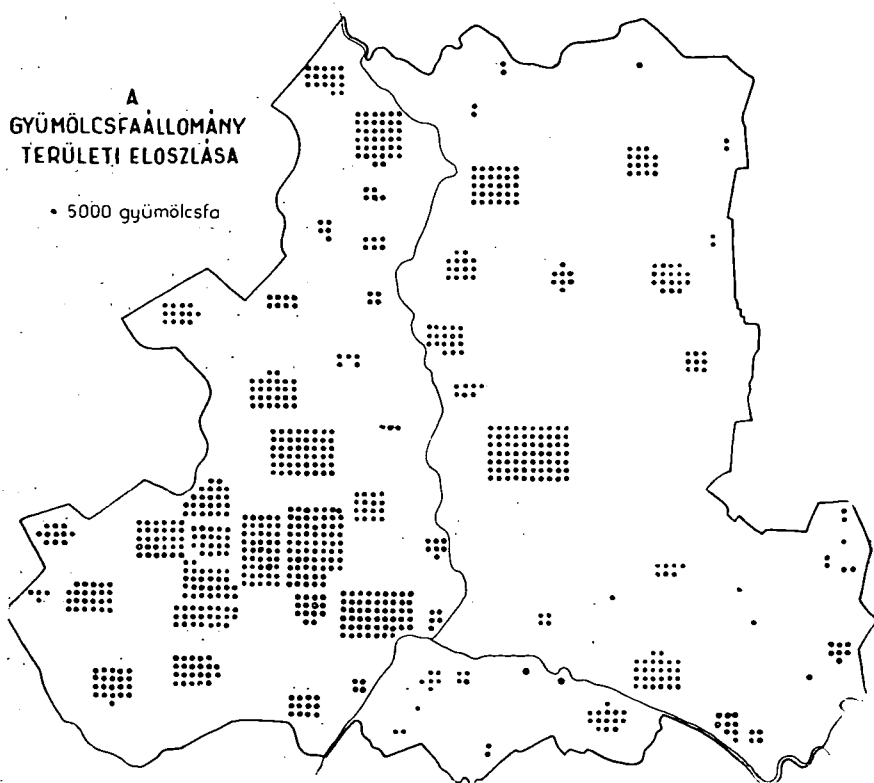
A gyümölcsösök elterjedése

Statisztikai kiadványainkban a gyümölcsösök kiterjedése eddig nem szerepelt. Az 1959-ben országos viszonylatban végrehajtott gyümölcsfaszámlálás az állományt darabszámra állapította meg. Ez elsősorban annak tudható be, hogy a gyümölcsfák jórésze a szőlők között van (a Duna—Tisza köze homokterületén 61%-ban). Ennek ellenére mielőbb szükségessé vált a szépen kibon-

takozó üzemi és egyéb összefüggő gyümölcssterületek kiterjedésbeli megállapítása.

Az összefüggő zárt gyümölcsösök területi kimutatására 1961-ben került sor. A kert gyűjtőnév alatt összefoglalt területek szétválasztásával kiderült, hogy a megyében 8751 kat. hold zárt gyümölcsös van ($1,18\%$). A két kat. holdnál nagyobb úgynevezett áru gyümölcsösök elhelyezésében a legkedvezőbb arány a szentesi járásban ($24,3\%$) és Szentes város határában ($10,8\%$) mutatkozik. Itt főleg nagy kiterjedésű alma és szilva telepítések vannak. A kisebb kiterjedésű ún. szórványgyümölcsösök aránya Hódmezővásárhely határában ($40,3\%$) a legnagyobb.

A szegedi járás homokterületein az üzemi gyümölcsösök aránya csekély ($6,8\%$), a szórványé ($18,6\%$). Az őszibaracktelepítések egyharmada azonban már a szőlőtől független [9]. Az összállomány 10% -a van áru gyümölcsösben. Azonban sok kisebb parcellán telepítettek őszibarackot így a szórvány aránya jóval magasabb (21%).

4. ábra

Az összes gyümölcsfa megyei megoszlásában a homokterületek mellett Szentes, a szentesi járás nyugati fele és Hódmezővásárhely északi része mutat kedvező képet (4. ábra).

A szőlőterület megoszlása

A Duna—Tisza köze homokterületén nagymúltú szőlőtermesztés van. Szeged egykori határához tartozó homokon 1713-ban kezdték el a szőlőtelepítést. Ingyen területek nyújtásával biztosítottak kedvező feltételeket a szőlők számára [10]. A XIX. század első feléig azonban csak a jobbminőségű, eddig kihasználatlan homokon terjedt el. A telepítés erősebb lendületet 1880 után vett, amikor a kötött talajokon a filoxéra általánosan elterjedt. 1883-ban már csaknem kétszázezer kh szőlő pusztult el a hegyvidékeinken és az ország szőlőtermesztése katasztrófálissá vált. Ezután a Duna—Tisza köze immunis homokjain egyre több szőlőt telepítettek. Ezzel kapcsolatban létesült megyénk nyugati homokvidékén a századfordulóra kb. 10 ezer kh új szőlő. Így az államany 1895-ben meghaladta a 16 ezer kat. holdat (16 012 kh).

Ekkor a megye területének mintegy 2,15%-án volt szőlő és kismértékben meghaladta az országos átlagot (2%). Mivel a megyéhez tartozó homokterületek legnagyobb része a szegedi határban volt, így a szőlőtelepítés 85%-a itt létesült. Kisebb jelentőségű volt a Kiskundorozsma, Csongrád és Kistelek határában alakult szőlőkultúra.

Érdemes megemlíteni, hogy a fentínél sokkal nagyobb arányú szőlőtelepítés folyt a Duna—Tisza köze egyéb helyein, így elsősorban Kecskemét, Cegléd, valamint Kiskörös és Jánoshalma környékén.

Az egész Duna—Tisza köze ekkor már elérte a 2,8%-os átlagot. A XX. század elején megyénk területén a szőlőterületek további növekedése vontatottá vált. Szeged város tulajdonában levő homokterületeken viszonylag kismértékű parcellázás indult meg, főleg Szatymaz, Domaszék és a mai Balástya területén. Ezeken a területeken 1—2 kh szőlőket telepítettek. Egyébként az első világháború utáni parcellázások során már főleg gyümölcsösök létesültek. 1935-re 40 év alatt az összes szőlőterület csak 2736 kh-val növekedett. (Kecskeméten 1900—1910 között évi átlagban 300 kh szőlőt telepítettek [11]. Ekkor a megyei átlag 2,52%-al valamivel meghaladta az országos arányt (2,2%). Ugyanekkor már az egész Duna—Tisza közén a szőlők az összterület 5,2%-át foglalták el.

A szőlőterület kiterjedése a következő évtizedekben nem emelkedett. Az 50-es évek elején a szőlők mintegy 10%-a elöregedés és egyéb okok következtében kipusztult. Ezek felújítása csak 1956 után indult meg nagyobb méretekben. Ezzel magyarázható, hogy a jelenlegi kedvező telepítési eredmények mellett is csak most értük el az 1935-ös állapotnak megfelelő kiterjedést. Így a szőlő aránya 2,53%, alig haladja meg az országos átlagot (2,19%). Természetesen csak a homokterületekre számítva ez az arány már jóval magasabb és meghaladja a Duna—Tisza köze átlageredményét (6,2%). A homokterületeken a legkedvezőbb arányok Bács-Kiskunban vannak, ahol kereken 100 ezer kh kiterjedéssel a megyei átlag eléri a 6,7%-ot.

Ma a legértékesebb szőlőterületek Pusztamérges, Zákányszék, Szatymaz, Mórahalom, Ásotthalom és Csongrád határában vannak.

A rétterület megoszlása

A folyómenti árterületek egykor nagykiterjedésű rétjei a szabályozási munkálatok után erősen összezsugorodtak. Ennek következtében már a XIX. század végén a rét kiterjedése csak 6,5%-ot ért el. A szabályozott ártereken és az egyéb alacsonyabb fekvésű talajokon jóminőségű édesfűvet szolgáltató rétek voltak. Ezzel szemben a homokterületeken már a szikesedés előrehaladtával a semlyékek jóval gyengébb fűtermést szolgáltattak.

A belvízlevezető munkálatokkal a rétek kiterjedése a következő évtizedekben tovább csökkent. Főleg a Duna–Tisza közén folyó belvízszabályozás előrehaladtával esett vissza a rétek kiterjedése. 1935-ben a megyei átlag csak 5,31% volt. A homokon elsősorban azok a rétek maradtak meg, melyeket a belvízlevezető rendszerből tartálékvízzel a nyár elején még öntözni lehet. A tiszántúli részeken Hódmezővásárhely, Makó környékén a magasabban fekvő rétek egyrésze szántóvá vált. Hasonlóképpen Csongráddal szemben az ún. Mámai-rétből került nagyobb darab eke alá.

A következő években tovább csökkent a rétek aránya. Különösen megcsappant a felszabadulás után, amikor Hódmezővásárhely, Szentes környékén — főleg a Tisza menti tájakon — ezek egy részét bevonták az öntözéses szántóföldi növénytermesztésbe. Így váltak a jóminőségű rétek részben rizstermőkké. A belvízszabályozás további fejlesztése egyben csökkentette a homokon is a rétek kiterjedését. Ennek következtében a mai rétterület 3,53%-a mélyen az országos átlag alá kerül (5,3%).

Az értékes rétek javarésze a kötött talajokon van. Nagyobb kiterjedésben a Tisza mentén Tápétól csaknem Csongrádig kísérhetők. Hasonlóan a Tisza keleti oldalán és a Maros mentén is értékes fűtermés nyerhető. A homokon az északnyugat–délkelet irányban húzódó részben lefolyástalan helyeken maradtak nagyobb kiterjedésű rétek.

A legelők elhelyezkedése

A mezőgazdaság belterjes irányba való fejlődése során a XIX. században a legelőterület is erősen visszaesett. Legelőknak maradtak azok a helyek, melyeket gyenge minőségük folytán sem kaszálónak, sem a szántóföldi növénytermesztésbe nem vonhattak be. Ilyen helyeken gyakran a belvízlevezetés következtében a talajfejlődésben a szikesedés folyamata egyre jobban erősödött. Viszonylag nagyobb legelők maradtak a Duna–Tisza közén Csongrád, Kiskundorozsma határában, valamint a Szegedhez tartozó nyugati homokterületeken. A tiszántúli részek keleti felében a Hódmezővásárhely–Szentes–Orosháza által bezárt háromszögtől északra maradt a legnagyobb kiterjedésben legelő. Csak kisebb kiterjedésű szikes legelők vannak a Maros és a Szárazér között.

1895-ben a legelőterület aránya 14,75% volt. A további időszakban a legelőterületek erős csökkenése következett be. A jobbminőségű legelők egy részét főleg Szentes, Csongrád és Hódmezővásárhely határában szántókká használták fel. Az alacsonyabb fekvésű legelőkön pedig a Tisza és a Maros mentén rétek alakultak. Hasonló átalakulás mutatható ki a homokon is. Itt az olyan semlyék részeken szüntették meg a legelőt, ahol időnkénti öntözéssel jó fűtermést értek el. Így a legelőterület aránya 1935-ben 10,48-ra mélyen az

országos átlag alá (16⁰/₀) esett vissza. Továbbra is megmaradt Kiskundorozsma és az egykor szegedi határ homokos legelőterülete, viszont nagymértékben csökkent a megye tiszántúli részének déli felében.

A legújabb felmérések a legelőterület ismételt növekedéséről adnak számot. Véleményem szerint ez abból adódik, hogy a gyenge termést adó rétek egyrészt legelőkké minősítették. Ennek következtében a legelőterület aránya ismét 10,80⁰/₀-ra emelkedett, és valamivel túlhaladta az országos (10,14⁰/₀) átlagot. Elhelyezkedésében azonban lényeges változás nem állt be.

A legjobb minőségű legelők a Tisza menti részeken, Hódmezővásárhely környékén és Szentés északi határában vannak, míg a leggyengébbeket a szikes homokon találjuk.

Az erdők térbeli elhelyezkedése

A XIX. század első felében megyénk területének nagyrészen még hiányzott az erdő. Ősidők óta fátlan volt a tiszántúli terület déli része és a homok egyaránt. A vidék fátlanságát bizonyítja az 1784-ben kiadott II. József idejéből való katonai térkép is, mely szerint egyedül Derekegyháza környékén volt kisebb kiterjedésű erdő. A Szegedhez tartozó területről készült térképen — 120 ezer kh homokon — alig 3 kh erdő szerepel. A folyómenti árterek füze- se, másutt a nyár és néhány tölgy jelentették az erdőt. A homokon viszont kilométereken át még egyes fákat sem lehetett látni.

A Duna—Tisza közén ebben az időben igen erős mértékben jelentkezett a homokmozgása. A homokmozgáshoz a korábban bekövetkezett erdőhiány mellett hozzájárult a termelési mód megváltozása is. Az általánosan elterjedt külterjes állattenyésztés során a legelők állandó járásával feltörték a korábban kialakult gyept. Az így szabaddá vált homokot most már semmi sem kötötte meg és a száraz éghajlat mellett az északnyugati szelek szárnyra kaphatták.

A homok megkötésére országos tervek is készültek, de ezekből csak kevés valósult meg. Az eredményes védekezésben a Duna—Tisza köze nagyhatárú városai jártak elől. A különböző módszerek közül kezdetben legeredményesebbnek a szőlőtelepítés mutatkozott. Szeged mint már említettem, ingyen területek nyújtásával segítette elő a telepítést. Kecskemét, Jánoshalma, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Baja, Szabadszállás ugyancsak szőlőtelepítés céljából hajtott végre nagyobb arányú parcellázást. Az erdőtelepítés azonban lassan indult meg. Ezen a téren úttörőnek kell említeni az 1782-ben Kecskemét határában Ballószög homokjának nyárfával való betelepítését. 1825-ben pedig már a határ homokborította területeit 10 szakaszra osztva nagyobb arányú erdősítéshez kezdtek.

Szeged városhoz tartozó homokterületek fásítására 1795-ben Vedres István készített javaslatot. A megbontott homoki legelők fásítása ekkor már égető volt és 1805-ben főleg Csengele környékén telepítettek sok nyárfát. A telepítés hosszú időn át vontatottan folyt, pedig a tavaszi szelek egyre több kárt tettek a homokon. Nagyobb arányú munka 1863 után kezdődött. Ekkor már főleg akácot telepítettek. Az állandó legeltetés következtében azonban az új erdők silányokká váltak, sok fa kipusztult. A helyrehozataluk végett a város az eddig létesült mintegy 7200 kh erdőt 1886-ban állami kezelésbe adta át. A megye középső részén elterülő hatalmas kiterjedésű (56 ezer kh)

Pallavicini hitbizományi birtokon kezdetben a vadászat, később ezen túlmenően a homok megkötése érdekében végeztek nagyarányú telepítést. 1884-től kezdve a mai Sövényháza, Dóc, Baks környékén mintegy 7 ezer kh erdőt létesítettek.

A Tiszántúlon már a múlt század végén sok fát ültettek Nagymágocs és Árpádhalom területén.

A fenti telepítések azonban az összterület arányához viszonyítva mégis csekélyek voltak. 1895-ben az erdők aránya 20%-ot ért el. Ennek 80%-a homokra jutott.

Az erdősítés üteme a további évtizedekben lanyhult. Annak ellenére, hogy több helyen a kisebb földbirtokkal rendelkezők, másrészt állami erdőgazdaságok is végeztek telepítést mégis 40 év alatt alig 4 ezer kh-val nőtt az erdőterület kiterjedése, ami 25%-os növekedésnek felelt meg. 1935-ben az erdők aránya 25,52%-os volt. A nagybirtokon végzett fásítások közül külön említést érdemel a Derekegyháza határában végzett eredményes szikfásítás és mezővédő fasorok létesítése.

Nagyobb arányú erdősítés következett a 30-as évek végén, amikor a homokon már főleg a fenyő került előtérbe. A felszabadulás utáni időszak pedig a homoki erdősítés nagy fejlődési szakasza. A 20 éves erdősítési program keretében megyénk területén minden mozgó homokra erdő kerül. Ezenkívül védőfasorok létesítésével a homok végleges megkötést nyer. Ezt az előrehaladást mutatja az 1961. évi felmérés, miszerint a megye területének 4,41%-át borítja erdő. 25 év alatt az erdőterület 74%-al növekedett.

Természetesen az erdők mai aránya még messze alatta van az egyébként alacsony országos átlagnak (14,04%). Ez a körülmény az erdőgazdaságok feladatait fokozza. A homoki telepítések mellett igen fontos a tiszántúli részeken legelővédő fasorok, továbbá az ártéri erdők kiterjedésének növelése.

Ma megyénk területén a legnagyobb kiterjedésű homoki erdőterületek Domaszék—Pusztamérges vonalától délre az országhatárig húzódnak. Ezek mellett Dóc, Sövényháza és Csengele környéki erdők nevezetesebbek.

A nádasok megoszlása

A nádasok kiterjedése a vízborította területekkel mutat arányosságot. Megyénkben a folyószabályozási munkák során eltűnt az egykori vízívilág, csupán a levágott folyókanyarulatok maradtak meg állandó vízgyűjtő tartályokként. Ma csaknem kizárólag ez ad lehetőséget a nád fejlődése számára. A vízívilág eltűnése a Tisza és a Maros mentén sokkal erősebb, mint a Duna környékén. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Tápé helyzete, amely egykor kizárólag a Tisza menti vízborította területekről szerezte be gyékényszükségletét, ma a Duna menti tájra van utalva, ha fenn akarja tartani ősi háziipari tevékenységét.

1895-ben a megye nádasai az összterületnek csupán 0,35%-át borították. A XX. században a nádas tovább csökkent. A Duna—Tisza közén fekvő szikes tavakat haltenyésztés számára hasznosították, így 1935-re a nádasok tovább zsugorodtak (0,27%).

A belvízlevezető csatornahálózat fejlesztésével a Duna—Tisza közén fekvő nádasok kiterjedése az utóbbi két évtizedben ismét fogyott. A halastavak területi növekedése ugyancsak a nádasok rovására történt, így 1961-ben már csak az összterület 0,22%-án maradt nádas.

Má nagyobb kiterjedésű nádasok Csongrádtól Szeged alattig a Tisza menti morotvákban, a Fehértó, valamint a Péteri tó környékén vannak. Kisebb nádasok az állandóan vízborította semlyéken is találhatók.

A földadó alá nem eső területek megoszlása

A földadó alá nem eső területek növekedése a gazdasági élet fejlődésével mutat párhuzamot. A települések területének növekedésével, út, csatorna és egyéb műtárgyak építésével az arány emelkedik. Az 1895. évi adatok szerint a „fanet” kategóriába főleg a mezőgazdasági művelésre nem használható terméketlen területek és vizek kerültek. Ekkor az összterület 5,46%-a tartozott ide. 1935-ig útépitésekkel, továbbá főleg a városok peremén való új telepek kialakulásával a földadó alá nem eső terület nőtt (6,90%).

A felszabadulás után a nagyobb ipartelepek létesítésével, továbbá az új közigazgatási egységek kialakításával ez az arány még jobban eltolódott (9,72%) és meghaladta az országos értéket. A viszonylag nagyarányú változáshoz hozzájárult az a tény is, hogy több helyen az igen gyenge minőségű, egykor legelőnek nyilvánított, de az év jórészében vízzel borított területet terméketlennek minősítettek.

A művelési ágak további fejlődésének iránya

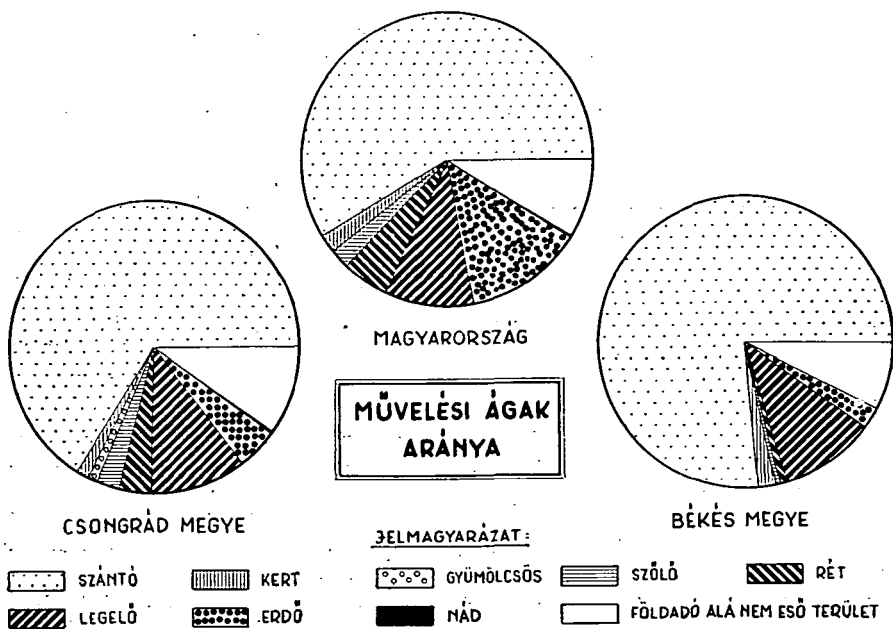
A XX. század elejére már nagy vonásokban kialakult művelési ágak változásában az utóbbi fél évszázad alatt aránylag kicsiny eltolódásokat tapasztalhattunk. Ez azonban koránt sem jelenti azt, hogy a fejlődés megállt, mert az egyes ágakon belül igen jelentős minőségi változás játszódott le (5. ábra).

A mezőgazdasági termelés belterjessé válása nem feltétlenül a szántók csökkenését jelenti, bár kétségtelenül a kert és a szőlő növekedése elsősorban ennek rovására történik. A fejlesztés során az éghajlati és talajviszonyok figyelembevételével a zöldségtermesztést, gyümölcs és szőlőkultúrát kell növelnünk, mert csak ilyen mezőgazdasági termékekkel lehetünk versenyképesek a külföldi piacokon. Mivel a belterjesebb növénytermesztési ágak beállítása igen költséges, így a jövedelmezőség figyelembevételével a közeljövőben még elsősorban a jobb minőségű már eddig is szántóföldi művelésre felhasznált homokokon kerül sor a szőlő és gyümölcsstelepítésre. A zöldségtermesztés pedig részben a könnyen melegedő jóminőségű barna homokon kerül előtérbe, másrészt az öntözhető mezőségi talajokon.

A fenti munkákkal párhuzamosan a szántóföldi növénytermesztés fokozatos emelése mellett az állattenyésztés belterjessé válásával kerülhet sor megfelelő talajjavítás után jófekvésű legelők szántókká való alakítására. A közvetlen feladat azonban korántsem a legelők szántókká való alakítása. A közeljövőben a kert, gyümölcsös és szőlő létesítésére számbajöhető területek kivételével nem a művelési ágak megváltoztatása a főfeladat, hanem az egyes művelési ágakon belül a kat. holdankénti maximális eredmény elérése.

A növénytermesztés hozamának növelését pedig elsősorban a szántóföldi növénytermesztés vonalán kell elérni. Ennek során lehetségesnek tartanám (kizárólag az átlagtermések emelése mellett) néhány ipari növény és szántó-

földi zöldségféle vetésterületének emelését. Elsősorban a seprőcirok, kender, cukorrépa, vöröshagyma, paprika, paradicsom termőterületének kiterjesztése látszik indokoltnak. Ahhoz pedig, hogy fejlettebb állattenyésztést valósíthas-

5. ábra

sunk meg, szükséges néhány szalastakarmánynövény vetésterületének növelése (lucerna, búkköny). A takarmánynövények szélesebb körben való termesztése a jobb takarmányozási lehetőség mellett főleg a talajerő pótlását tenné kedvezőbbé. A ma már egyre jobban jelentkező szerves trágyaigény zöldtrágyázással csak ideiglenesen és drágán oldható meg.

Összefoglalás

A XIX. század első évtizedeiben a gabona iránti kereslet következtében a szántóterületek kiterjedése egyre jobban emelkedett. A kedvező fejlődéshez nagyban hozzájárultak a század második felében végrehajtott nagyarányú folyószabályozási munkálatok is. Így a szántóterületek kiterjedése 1895-ben 68%-os arányt ért el. A következő évtizedekben a belterjesebb üzemágak létesítésével ez az arány lassan csökkent, de még 1961-ben is elérte a 66%-ot. A továbbiakban a kertek, gyümölcsösök és szőlők létesítésével párhuzamosan a szántók további fogyatkozásával számolhatunk.

A XIX. század második fele a homokterületek meghódításának egyik fő időszaka volt. A korábbi szőlő- és erdőtelepítéseket messze meghaladó munka következett. A filoxera kártevése során kipusztult hegyvidéki szőlők helyett az immunis homokon kezdődött a nagyarányú telepítés. Így 1895-ben az össz-

terület 2,13⁰/₀-án volt szőlő. A fejlődés üteme azonban a továbbiak során már sokkal lassúbbá vált és csak a napjainkban kibontakozó nagyüzemi telepítés hozott újabb változást. Ma a szőlő megyei aránya 2,53⁰/₀, kizárólag azonban a homokterületre számítva 6⁰/₀. A homoki szőlők viszonylag kedvező aránya azonban a telepítésben közel sem mutat egységet. A tanyástelepülések következtében rendkívül sok kisparcellás szőlő keletkezett, ami napjainkban a nagyüzemi termesztésre való áttérést felette megnehezíti.

A kertészet csak a század végén indult fejlődésnek. Ebben a tekintetben a Szentés környékén megindult öntözéses gazdálkodás érdemel különösebb említést. A zöldségtermesztés és gyümölcsfatelepítés főleg a felszabadulás után mutatott fel szép eredményeket. Ennek következtében a század végi alig fél százalékos arányról ötszörösére emelkedett. Különösen kiemelkedő a homoki gyümölcsösök nagyarányú fejlődése.

A belterjesebb mezőgazdasági termeléssel együtt járt a rét és legelőterület fokozatos csökkenése. A rétek század végi 6,5⁰/₀-os aránya csaknem felére, míg a legelők 14,75⁰/₀-ról, 10,80-ra estek vissza. A korszerűbb rét és legelőgazdálkodással a megcsappant területek is eredményesen járulhatnak az állattenyésztés fejlődéséhez.

A homokterületen a múlt század végén szép eredményeket ért el erdőtelepítés a XX. században a szőlőhöz hasonlóan megtorpant. Annak ellenére, hogy a fahiány pótlása és a mozgásban levő homok megkötése nagyon indokolt volt, mégis 40 év alatt 2⁰/₀-ról csupán 2,5⁰/₀-ra való növekedés következett be. Nagyarányú erdősítés a tervgazdálkodás során a 20 éves erdősítési tervben folyik. Ennek következtében az erdők aránya 1961-re 4,5⁰/₀-ra emelkedett. A homok mellett főleg az árterek erdősítése mutat kedvező fejlődést.

A földadó alól kivett területek növekedése különösen a felszabadulás után mutat érdekes fejlődést. Az új települések kijelölése, ipartelepek, utak létesítése következtében 9,72⁰/₀-os aránnyal meghaladja az országos (7,9⁰/₀) értéket.

Az új mezőgazdasági jellegű településhálózat kialakítása és a művelési ágak korszerű fejlesztése sajátos történelmi fejlődésünk, meglevő úthálózatunk stb., megfelelően a kb. 9–12 kat. hold határu, 4–6 ezer főt számláló községekben oldható meg a leggyorsabban. Az ilyen feltételek mellett a határ leg-távolabbi pontjai sem kerülnek a települési központtól 4–5 km-nél messzebb. Ezen belül pedig bármely belterjes üzemág, vagy táblás szántóföldi növénytermesztés könnyen megoldható.

A mezőgazdasági termelés korszerűbbé tétele során ma még — néhány kivételtől eltekintve — nem annyira a művelési ágak változtatására kell törekednünk, hanem a meglevő területek egységén a hozamok növelésére.

IRODALOM

- [1] MOHOLI (KARAKASEVICH), K.: A gyümölcsstermesztés földrajzi kérdései Csongrád megyében. Földr. Ért. VI, 1, 77–96, 1957.
- [2] Csongrád megye fontosabb statisztikai adatai. Szeged, 1961, 111–244.
- [3] Magyar Statisztikai Közlemények XV.
- [4] Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99.
- [5] Központi Statisztikai Hivatal Csongrád megyei Igazgatósága előzetes adatai.
- [6] MOHOLI, K.: Csongrád megye gyümölcsstermesztésének fejlődése. Főisk. Évk. Szeged, 1961, 143–154.

- [7] Szabályrendelet Szeged szab. kir. város külterületén történő építkezés körüli eljárás tárgyában. Szeged, 1886, 11.
- [8] Külterületi építkezési szabályrendelet. Szeged, 1890, 167—172.
- [9] Belügyi és Iparügyi miniszter 30,300/1940. IV. B. M. rendelete.
- [10] MOLNÁR, F.: A homoki szőlőtermelés korszerűsítése. Budapest, 1961, 1—141.
- [11] MOHOLI (KARAKASEVICH) K.: A Maros—Tisza szög földrajza. 1942, 1—65.

ФОРМИРОВАНИЕ РАЗДЕЛЕНИЯ ОБЛАСТИ ЧОНГРАД ПО КУЛЬТУРНОМУ ЗАНЯТИЮ С СЕРЕДИНЫ XIX. В ДО НАШИХ ДНЕЙ

К. МОХОЛИ

Главным периодом формирования культурных занятий в области Чонград был вторая половина XIX века. В это время главным образом увеличились пашни. Способствовал этому процессу возрастающий иностранный спрос зерна, вследствие которого всё больше территорий освоили под пашню, с другой стороны, увеличивала пашню значительная часть освобожденной с регулировкой реки территорий. В 1859 г. на 68% всей территории было полевое растениеводство. В следующих десятилетиях благодаря установлению интенсивных отраслей размер пашни уменьшался, но ещё в 1961 г. достиг 66%.

Вторая половина XIX века была главным периодом и покорения песчаных территорий. В ходе работы, далёко превышающая прежние насаждения винограда и леса, большие территории освоили под пашню. Особенно много виноградov насадили в 80-ые гг. В 1895 г. на 2,13% всей территории был виноград. Но темп развития в следующих десятилетиях сильно уменьшился, и вследствие численного умножения хуторного населения только разделённые, мелко-парцеллярные виноградy создавались. В наших дни, насадив новые виноградy в повышенной мере, переходим на крупное производство. Комитатская пропорция виноградov — 2,53%, но на песчаных территориях достигнет даже 6%.

Садоводство только в конце прошлого века начало развиваться и большую пропорцию только в последних десятилетиях достигло. С пропорции 0,5%, достигнутой в конце прошлого века, оно поднималось на 2,5%. Особенно развивались фруктовые сады на песчанной территории.

Переход на интенсивную систему сельского хозяйства сопровождал постоянным уменьшением луга и пастбища. Пропорция луга с 6,5%, достигнутой в конце прошлого века, упала почти на половину, а пропорция просбища с 14,7% на 10,8%.

На песчаных территориях лесное хозяйство, достигнутое хорошие результаты на конец прошлого века, в начале XXв. внезапно остоновилось. Так пропорция лесов за 40 лет с 2% только на 2,5% росла. Грандиозное лесонасаждений. В результате чего пропорция лесов уже повышалось на 4,5%.

Идёт формирование нового поселения сельскохозяйственного типа и современное развитие культурных занятий. Самым выгодным кажется осуществление деревней с жителями 4—6 тысячей и с территорией 9—12 тысяч кат. холд. В таких условиях самые далёкие точки границы не будут дальше с 4—5 км. от цетра поселка.

Становление сельского хозяйства интензивным тепернешнюю пропорцию культурных занятий изменяет благо винограда, фруктовых садов, однако высокая доля пашен удерживается. Развитие должно идти не на пути изменения культурных занятий, исключая некоторые, а на пути повышения урожайности существующих единиц.

DIE GESTALTUNG DER ANBAUFLÄCHEN DER LANDWIRTSCHAFT NACH BETRIEBSZWEIGEN IM KOMITAT CSONGRÁD SEIT DER MITTE DES XIX. JAHRHUNDERTS BIS HEUTE

Von

K. MOHOLI

Die Hauptperiode für die Ausbildung der Betriebszweige der Landwirtschaft war im Komitat Csongrád die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts. In dieser Zeit ist hauptsächlich das Areal der Ackerfelder angewachsen. Das wurde durch die immer mehr anwachsende

Nachfrage des Auslandes nach Getreide begünstigt, demzufolge immer grössere Bodenflächen in die Produktion einbezogen wurden, anderseits wurde auch durch das mit den Flussregulierungen freigewordene Areal zum guten Teil das Ackerland vergrössert. 1895 diente 68% der Gesamtfläche als Ackerland der Pflanzenproduktion. In den folgenden Jahrzehnten hat sich diese Proportion mit der Einführung intensiverer Betriebszweige zwar vermindert, aber sogar noch 1961 erreichte sie 66%.

Die zweite Hälfte des XIX. Jahrhunderts gehörte zugleich mit zu den Hauptperioden der Urbarmachung der Sandböden. Durch Arbeiten, die den früheren Anbau von Weingärten und die Anpflanzung von Wäldern weit übertrafen, wurden weite Flächen in die Landwirtschaft einbezogen. Besonders viel Wein wurde in den 80-er Jahren angebaut. 1895 bestand schon 2,13% des Gesamtareals aus Weingärten. Der Gang der Entwicklung hat aber in den folgenden Jahrzehnten stark nachgelassen und infolge des Anwachsens der gehöftartigen Siedlungen sind Weingärten nur auf ausserordentlich zerstückelten kleinen Parzellen entstanden. In unseren Tagen geht man mit dem immer mehr gesteigerten Anbau von neuen Weingärten zum Ziehen des Weines in Grossbetrieben über. Die Proportion der Weingärten macht in unserem Komitat 2,53% aus, auf Sandböden erreicht sie aber 6%.

Die Entwicklung der Gärtnerei nahm erst am Ende des vorigen Jahrhunderts ihren Anfang. Ein grösseres Ausmass erreichte sie erst in den letzten zwei-drei Jahrzehnten. Sie ist von der Proportion von $\frac{1}{2}$ % auf 2,5% angewachsen. Besonders schön haben sich die Obstkulturen auf den Sandböden entwickelt.

Mit dem Übergang zu den intensiveren Zweigen der landwirtschaftlichen Produktion ging auch die allmähliche Verminderung der Wiesen und des Weidelandes zusammen. Die Proportion der Wiesenflächen von 6,5% fällt fast schon auf die Hälfte, während die Weiden von 14,75% auf 10,80% zurückgehen.

Die Waldwirtschaft, mit der man am Ende des Jahrhunderts schöne Erfolge erzielt hatte, bleibt am Anfang des XX. Jahrhunderts stecken. Die Proportion der Wälder wuchs während 40 Jahre von 2% nur auf 2,5% an. Eine Beforstung in grösserem Ausmass wurde im Rahmen der Planwirtschaft auf 20 Jahre vorgesehen. Als Ergebnis dieser Tätigkeit können wir das Anwachsen der Proportion der Wälder auf 4,5% schon anführen.

Es befindet sich die Ausbildung eines neuen Siedlungsnetzes von landwirtschaftlichem Charakter im Gange, und auch die zeitmässige Weiterbildung der einzelnen Zweige der Agrikultur. Hierbei wird es wohl am praktischsten sein, Gemeinden mit einem Areal von 9—12 Joch und mit 4—6000 Seelen zu errichten. Bei dieser Voraussetzung wird auch der entfernteste Punkt des Hotters von dem Zentrum der Siedlung nicht weiter als in einer Entfernung von 4—5 Km sein.

♦ Mit der Intensivierung der Landwirtschaft wird sich die heute bestehende Proportion der Betriebszweige vor allem zu Gunsten des Gartens, der Wein- und Obstkulturen verändern, aber auch der hohe Anteil der Ackerfelder wird sich noch weiter erhalten. Die weitere Entwicklung ist abgesehen von einigen Ausnahmen nicht so sehr mit der Umänderung der Betriebszweige, als mit der Vergrösserung der Erträge auf den vorhandenen Einheiten zu erreichen.